

ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS FOLIA SOZOLOGICA (Acta Univ. Lodz., Folia sozol.)	2	91-128	1986
---	---	--------	------

Ryszard ROSIN

ZAŁĘCZAŃSKI PARK KRAJOBRAZOWY - Z DZIEJÓW OBSZARU

THE HISTORY OF TERRITORY NOW PRESERVED AS THE ZAŁĘCZE NATURE PARK

ABSTRACT: The area of the Załęcze Nature Park was mostly connected with the city of Wieluń. Out of the total number of about 50 settlement units 7 date back to the Middle Ages. Two of them - Kamion and Toporów - obtained civic rights in the mid 15th century. They, however, lost their civic rights in the mid 17th century at the time of a general economic decline of the entire country. Other settlements deteriorated economically at that time as well. Some improvement was recorded as from the end of the 18th century when new settlements began to be founded with a part of them having industrial character (mills, forges, paper-mills). Nonetheless, most of them did not gain any bigger significance and several disappeared or were deserted. The number of houses and inhabitants in particular villages is given in three time cross-sections in Table I. From the events on the national scale, the Second World War left its marks here (for summary see page 128).

T r e ś ć

1. Wstęp
2. Rozwój terytorialno-administracyjny i polityczny
 - 2.1. Od wczesnego średniowiecza do końca XVIII w.
 - 2.2. Od końca XVIII w. do sierpnia 1939 r.
 - 2.3. Od września 1939 r. do stycznia 1945 r.
 - 2.4. Od 1945 r. do 1980 r.

3. Osadnictwo
4. Życie gospodarczo-społeczne
5. Piśmiennictwo
6. Summary

1. WSTĘP

Załęczański Park Krajobrazowy (ZPK) zajmuje niezbyt duże terytorium, a ponadto nie było tutaj dawniej osiedli, podobnie jak obecnie, które by swoją rangą gospodarczą i demograficzną albo jako miejsce doniosłych wydarzeń lub z tytułu posiadania zabytków wyrastały ponad poziom przeciętnych wsi. Wydawałoby się przeto, iż na temat przeszłości tego obszaru niewiele można powiedzieć - tak jednak nie jest. Wspomniane warunki powodują co prawda, że w sumie przedstawia się ona dość skromnie; niektóre procesy historyczne typowe dla innych regionów Polski Środkowej tutaj w ogóle nie występowały lub w minimalnym stopniu, a pewne zjawiska można omawiać jedynie w kontekście dziejów całego Wieluńskiego i sąsiadujących z nim ziem od wschodu, mimo to przedstawia się ta przeszłość ciekawie i jest bogata w charakterystyczne wydarzenia.

Całość dziejów właściwego obszaru ZPK wraz z jego strefą ochronną będzie przedstawiona w trzech częściach. Pierwsza zajmie się strukturą terytorialno-administracyjną oraz wydarzeniami politycznymi wraz z militarnymi, druga - osadnictwem, trzecia - gospodarką, zaludnieniem i sprawami społeczno-ustrojowymi.

Literatura dotycząca przeszłości obszaru ZPK przedstawia się dość pokaźnie, pewne jednak okresy i zagadnienia pomija lub uwzględnia w niedostatecznym stopniu; luki te zostały częściowo uzupełnione badaniami własnymi autora. W związku z tym, w artykule będą w miarę potrzeby cytowane również źródła drukowane, a nawet niedrukowane, natomiast z opracowań - jedynie pozycje najnowsze lub najważniejsze; czytelnik znajdzie w nich pełniejsze informacje bibliograficzne.

2. ROZWÓJ TERYTORIALNO-ADMINISTRACYJNY I POLITYCZNY

2.1. OD WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA DO KOŃCA XVIII W.

Na terytorium ZPK nie było we wczesnym średniowieczu - podobnie jak i w następnych wiekach, z wyjątkiem gromad w latach 1954-1973 - żadnych ośrodków zarządu administracji państwowej, a o miejscowym osadnictwie w tym okresie prawie nic nie wiemy. Powoduje to, iż przynależność terytorialna oraz dzieje polityczne przed XIV w. tego obszaru nie znalazły bezpośrednio odbicia w źródłach, toteż zagadnienie to można przedstawić jedynie w szerszym ujęciu, tj. w ramach kasztelanii, ziem itp., do których on wtedy należał. Najznaczniejszym ośrodkiem w najbliższym sąsiedztwie ZPK była Ruda, następnie Wieluń; należy przeto najpierw poświęcić parę uwag podległym im terytoriom, sąsiadującym z nimi od wschodu ziemiom (R o s i n 1961, 1975).

Na obszarze Rudzkiego powstał w VII-IX w. odrębny twór plemiennie-państwowy rozmiarów opola. Siedziby jego zarządu, tj. grodu, a następnie kasztelani nie znamy, prawdopodobnie mieściła się ona koło Widoradza, położonego ok. 2,5 km na północ od Rudy, w którym znajduje się grodzisko pierścieniowate (C h m i e l o w s k a 1975).

Rudzkie zajmowało początkowo jedynie środkową część przedrozbiorowego pow. wieluńskiego, posiadającą na ogół dość dobre gleby. Od sąsiadów oddzielały je nieurodzajne ziemie pokryte lasami ciągnącymi się wzdłuż Strugi Węglewskiej, Oleśnicy, Warty i Prośny, a zatem n i e o b e j m o w a ł o o b s z a r u Z P K. Komu jednak on podlegał w dobie plemiennej, tego nie można ustalić. Jego słabe i późne zasiedlenie (A b r a m e k 1986) we wczesnym średniowieczu pozwala przyjąć, iż prawdopodobnie był to teren nie związany z żadnym ośrodkiem, natomiast bliska odległość i położenie przy tak ważnym szlaku komunikacyjnym, jakim była Warta, wskazuje na pozostawanie w zasięgu wpływów znacznego skupiska osadniczego w Witowie koło Būrzenina (K a m i ŋ s k a 1971), który jednak w połowie X w. został zniszczony.

Za pierwszych Piastów dawne państewka plemienne przekształciły się w jednostki, zwane wg terminologii zaczerpniętej z łaciny

provincjami, a te w I poł. XIII w. z kolei - w księstwa. Niższymi jednostkami zarządu terytorialnego zostały kasztalenie obejmujące od jednego do trzech opoli. Rudzkie było zbyt małe, aby zostać jednostką wyższego rzędu, utworzono zatem z niego kasztelanie, która weszła w skład prowincji kaliskiej. Dawna niezależność spowodowała jednak, iż jego związki z Kaliszem były luźniejsze niż pozostałych podległych mu kasztelanii. Nazywano je ponadto również ziemią, a co istotniejsze zajmowało ważne miejsce w administracji kościelnej. Na przełomie bowiem XII i XIII w. archidiecezję gnieźnieńską podzielono na archidiakonaty, których granice miały pokrywać się z dawnymi państewkami plemiennymi lub prowincjami z X-XI w. Obszar kasztelanii rudzkiej tworzył właśnie odrębny archidiakoniat, początkowo o takiej samej nazwie. Wspólna granica kasztelanii i archidiakonatu obejmowała prawie cały obszar ZPK, poza nią znalazły się jedynie tereny należące później do Sensowa, Bobrownik, Glig, Szczepanów i miejscowości położonych na wschód od nich, które weszły w skład kasztelanii rozpierskiej, należącej pierwotnie w całości do archidiakonatu łęczyckiego.

Terytorium ZPK należało zatem w państwie pierwszych Piastów do dwóch jednostek terytorialno-państwowych i dzieliło ich losy. W okresie rozbicia dzielnicowego były one szczególnie burzliwe dla Rudy, o którą stale prowadzili spory i wojny książęta śląscy z wielkopolskim; dla naszego obszaru mają jednak znaczenie inne wydarzenia. Otóż w następstwie wojny prowadzonej ok. 1260 r. pomiędzy Kazimierzem Konradowiczem ks. kujawskim i łęczyckim a Bolesławem Pobożnym ks. wielkopolskim i jego sprzymierzeńcami (Rosin 1961, 1975), pierwszy z nich utracił kilkanaście miejscowości w okolicach Szarytów, Działoszyna i Mykanowa, które weszły w skład Rudzkiego. W ten sposób objęło ono cały obszar ZPK, prawdopodobnie jedynie na północy pojedyncze zabudowania przysiółka Smolarze pozostały poza jego granicami. Jest to jednak małe kawałki ziemi i nie posiada związku z żadnymi wydarzeniami historycznymi, toteż w dalszych rozważaniach zostanie pominięty.

Po zakończeniu wspomnianej wojny synowie Kazimierza Konradowicza; zwłaszcza Leszek Czarny, podnieśli bunt przeciwko ojcu. Doprowadziło to do podziału łęczyckiego wg najnowszych badań pod koniec 1262 r.; z jego południowo-zachodniej części utworzono nowe księstwo ze stolicą w Sieradzu (Szymczak 1976). Odtąd Rudzkie graniczyło na wschodzie z księstwem sieradzkim. W niedługim

czasie przeprowadzono również zmiany organizacji kościelnej. Z południowo-zachodniej części pierwotnego archidiakonatu łączyckiego został wyodrębniony na przełomie XIII i XIV w. archidiakonat uniejowski, a w jego skład weszły w tych stronach Bobrowniki i Lisowice wraz z okolicą.

W osiemdziesiątych latach XIII w. przeniesiono siedzibę kasztelanii z Rudy do Wielunia i stosownie do tego zmieniono jej nazwę. Kasztelanię tę nazywano ponadto dość często ziemią, a parę razy nawet księstwem. Ostatni termin przeważnie odnosił się jednak do terytorium znacznie większego niż dawna kasztelania rudzka. Księstwo wieluńskie np. nadane przez Ludwika Węgierskiego jako lenno w 1370 r. Władysławowi Opolczykowi obejmowało nie tylko dystrykty, tj. okręgi wieluński i bolesławiecki, lecz również bobolicki, brzeźnicki, krzepicki, olsztyński i ostrzeszowski. Wojnę o rewindykację tych ziem rozpoczął Władysław Jagiełło w 1391 r., a ostatecznie zakończył ją w 1401 r.

Po odzyskaniu Wieluńskiego zorganizowano jego zarząd wg wzorów przyjętych w całym państwie polskim. Na miejsce dawnej kasztelanii powstały wówczas nowe jednostki administracji państwowej zwane powiatami. Wywodziły się one z okręgów sądów ziemskich, stopniowo zaczęły jednak spełniać również inne funkcje. Większość dawnych księstw, zwanych po zjednoczeniu państwa ziemiami, przekształciła się w XV w. w województwa. Wieluńskie było zbyt małe, toteż pozostało nadal ziemią - przyłączoną do woj. sieradzkiego. Składała się ona z 2 powiatów: ostrzeszcowskiego i wieluńskiego. Na wschodzie granice ostatniego z tych powiatów pokrywały się z dawną kasztelanią wieluńską i graniczył on z pow. radomszczańskim wchodzącym bezpośrednio w skład woj. sieradzkiego. Stan ten utrzymał się do II rozbioru.

Na początku XV w. wystąpiły także zmiany w zakresie organizacji kościelnej. W roku 1419 kolegiatę rudzką przeniesiono do Wielunia i odtąd stał się on również stolicą archidiakonatu.

Na obszarze ZPK wzniesiono kościół parafialny jedynie w Kamionie, przed 1456 r., ale już pod koniec XV w. został on jako filia włączony do parafii w Mierzycach. Podobny charakter miał również kościół w Toporowie, fundowany zapewne na przełomie XVI i XVII w.; w 1830 r. został on spalony i już nie odbudowano go. Istniejące tutaj miejscowości należały do parafii w: Działoszynie, Łaszewie, Mierzycach i Wierzchlesie (Ł a s k i 1880-1881; R o s i n 1961, 1963; *Tabella...* 1827).

Włączenie do Korony nie przyniosło ziemi wieluńskiej spokoju (S z c z y g i e l s k i 1969). Od połowy XV w. do początku XVI w. nękały ją napaści i łupieskie wyprawy podejmowane ze Śląska. W styczniu 1588 r. poważnych zniszczeń dokonały wojska arcyksięcia Maksymiliana, rywalizującego z Zygmuntem Wazą o tron polski.

W październiku 1655 r. Szwedzi po złamaniu oporu miejscowych oddziałów opanowali Wieluńskie. Walka przeciwko nim jednak nie ustała; już w styczniu następnego roku podjęły ją partyzanckie oddziały składające się nie tylko ze szlachty, lecz także z mieszczan i chłopów. Działania wojenne na tym obszarze ostatecznie zostały zakończone wiosną 1657 r.; przyniosły one wiele zniszczeń materialnych i ofiar w ludziach. Jeszcze większe straty spowodowała wojna północna (1702-1716). Później nękały wieluńskie wojska pruskie operujące w latach 1740-1763 na Śląsku, następnie odczuwała ona dotkliwie ciężary wojenne ponoszone w okresie konfederacji barskiej (1768-1771).

2.2. OD KOŃCA XVIII W. DO STERPNIA 1939 R.

Po II rozbiórce Sieradzkie wraz z Wieluńskiem zostało zajęte przez Prusy (R o s i n 1980). Zaborca z większości zajętych ziem utworzył prowincję zwaną Prusami Południowymi, a na miejsce województw wprowadził departamenty o zupełnie odmiennym zasięgu terytorialnym. Obszar ZPK należał od 1796 r. do departamentu kaliskiego, ale przebiegająca tutaj granica pomiędzy powiatami wieluńskim i radomszczańskim nie uległa zmianie.

Po zwycięstwie w 1806-1807 r. nad Prusami Wieluńskie weszło w skład Księstwa Warszawskiego. Nowe władze nie zmieniły na interesującym nas obszarze podziałów terytorialno-administracyjnych wprowadzonych przez zaborcę. Nastąpiło to dopiero po utworzeniu w 1815 r. Królestwa Polskiego, które na południowym zachodzie sięgało aż po Prosnę, a zatem objęło również Wieluńskie (B a n d u r k a 1974). Nowe władze przeprowadziły kilka reform administracji terytorialnej, dokonując przy tym również korektur granic, ale zmiany te nie objęły obszaru ZPK. Zmienił się natomiast

charakter jednostek II i III instancji. Terytorium Parku początkowo należało do obwodu wieluńskiego, który w 1842 r. przekształcono w powiat. Obwód-powiat wieluński wchodził w skład województwa, a od 1836 do 1914 r. należał do guberni kaliskiej - z wyjątkiem lat 1845-1867, kiedy to wraz z gubernią mazowiecką tworzyła ona gubernię warszawską. Sąsiadujące natomiast od południowego wschodu z wieluńskim powiaty radomszczański i częstochowski należały od 1867 r. do nowo utworzonej guberni piotrkowskiej.

Gminy utworzone w okresie Księstwa Warszawskiego nie osiągnęły większego znaczenia w strukturze administracji terytorialnej kraju; dość często były bardzo małe, obejmowały po jednym przysiółku, osadzie. Sytuacja w tym zakresie zmieniała się dopiero w 1859 r. Z utworzonych wówczas gmin wiele przetrwało do pierwszych lat Polski Ludowej. Najniższą natomiast jednostką samorządu terytorialnego stały się powołane w 1964 r. gromady. Obszar ZPK wchodził w skład gmin: Działoszyn, Kamionka, Mierzyce i Radoszewice.

Na temat roli terytorium ZPK oraz udziału jego dawnych mieszkańców w walkach narodowowyzwoleńczych i innych wydarzeniach o kresu zaborów dotychczasowe badania nie ujawniły faktów o większym znaczeniu dziejowym. Wieluńskie i Radomszczańskie było co prawda w latach 1794, 1806 i 1863 objęte działaniami wojennymi, nie stoczono jednak na pograniczu tych powiatów żadnych bitew i potyczek. Ponadto stan gospodarczy i struktura własnościowa powodowały, iż nie zamieszkiwało tutaj zamożniejsze ziemiaństwo, które mogłoby osiągnąć jakieś znaczenie, chociażby w skali lokalnej.

Podczas insurekcji kościuszkowskiej zorganizowano w Wieluńskim jedynie oddziały partyzanckie, które nie podjęły walki zbrojnej, prowadząc jednak działalność dywersyjną stanowiły zagrożenie dla tyłów wojsk pruskich oblegających Warszawę (S z c z y g i e l s k i 1969). W roku 1806 Działoszyn został wyznaczony na miejsce formowania się regularnych jednostek wojska polskiego, a na przełomie września i października 1863 r. działały w okolicach tego miasta oddziały partyzanckie Przybyłowicza i Kraszewskiego (B a r s z c z e w s k a 1971). Przez obszar Parku przechodziły wówczas zapewne oddziały Edmunda Taczanowskiego, Józefa Oxińskiego i Słupskiego, które w tych stronach walczyły z wojskami carskimi. We wszystkich tych oddziałach mogli służyć lub

współdziałać z nimi zarówno ziemianie, jak i oficjaliści dworscy oraz chłopci pochodzący z miejscowości położonych na obszarze ZPK.

Po wybuchu I wojny światowej naczelne dowództwo rosyjskie wycofało większość swych wojsk z guberni zachodnich Królestwa, pozostawiając w nich jedynie oddziały kawalerii i wartownicze (B o r t n o w s k i 1969b). Wkraczając na obszar Wieluńskiego jednostki niemieckie nie napotkały przeto większego oporu, zresztą wtedy nie wiodły wówczas główne kierunki natarcia, toteż nie doszło na tym obszarze do większych bitew.

Po zakończeniu w połowie grudnia 1914 r. operacji łódzkiej państwa centralne z zajętych części Królestwa utworzyły dwie strefy okupacyjne (B a n d u r k a 1974). Może już pod koniec tego roku albo na początku roku 1915 - na podstawie postanowień konferencji odbytej 9-10.01.1915 r. w Poznaniu (*Historia Polski* 1974) - linia podziału przeszła przez interesujący nas obszar. Tereny ZPK położone na zachód od Warty pozostały przy pow. wieluńskim i wraz z nim weszły w skład strefy niemieckiej, natomiast rozciągające się na wschód i począwszy od Działoszyna na południe od tej rzeki przeszły do pow. radomszczańskiego, który należał do strefy austriackiej. We wrześniu-październiku 1915 r. strefy te przekształcono w generalne gubernatorstwa; pierwsze z nich miało siedzibę władz w Warszawie, drugie w Lublinie.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. powrócono do granic administracyjnych sprzed wybuchu wojny. Obszar ZPK znalazł się zatem w całości na terytorium pow. wieluńskiego, który wraz z radomszczańskim należał do utworzonego w 1919 r. woj. łódzkiego; sąsiadujący natomiast z nimi pow. częstochowski - do woj. katowickiego.

2.3. OD WRZEŚNIA 1939 R. DO STYCZNIA 1945 R.

We wrześniu 1939 r. przez woj. łódzkie prowadziły główne kierunki natarcia 10 armii niemieckiej i osłaniającej ją od zachodu 8 armii, kierowane na Warszawę (B o r t n o w s k i 1969a, I w a n o w s k i 1961, K o z ł o w s k i 1971, *Polskie sity...* 1955). Siłom tym miała zagrozić drogę armia "Łódź". Należąca do niej 28 dywizja piechoty (DP) została zgrupowana w Wieluńskim na zachód od Warty, a w łuku tej rzeki znajdowała się 30 DP. Naprze-

ciw jednostek tych dywizji stał II korpus niemiecki z 10 armii. Nacierał on z rejonu Byczyna-Radłów w składzie - począwszy od północnego skrzydła - 1 dywizji lekkiej oraz 18 i 19 DP.

Już w pierwszym dniu wojny dotkliwe straty w wyniku nalotów lotnictwa niemieckiego poniosła 28 DP oraz wiele miast położonych w południowo-zachodniej części woj. łódzkiego, m. in. Wieluń i Działoszyn. Działalność natomiast sił lądowych na obszarze Wieluńskiego na razie nie przybrała większych rozmiarów, główne uderzenie wroga w tych stronach przebiegało bowiem początkowo bardziej na południe, przede wszystkim koło wsi Mokra. Znajdujący się na południowym skrzydle 28 DP 36 pułk piechoty (pp), w lasach położonych na północ od wsi Rudniki, pod naciskiem oddziałów rozpoznawczych XI korpusu, zapewne z 18 DP, rozpoczął odwrót w kierunku Wielunia. Natomiast 19 DP 1 września zajęła Rudniki i Jaworzno, a następnie nawiązała kontakt bojowy z 83 pp znajdującym się na przedpolu naszej 30 DP. Starcia nie były ostre, wieczorem 83 pp otrzymał rozkaz przejścia do obwodu dywizji w lasy koło Siemkowic. Po przekroczeniu przez niego Warty mosty na tej rzece zostały zniszczone.

Reszta 30 DP pozostała na noc na swoich pozycjach obronnych: 82 pp na prawym skrzydle, 84 pp na lewym. Dnia 2 września Niemcy rozpoczęli przeciwko tym jednostkom silny atak. Od rana znajdowały się one pod ogniem artylerii i nalotów lotnictwa, ok. 16 godz. wróg rozpoczął na całej linii natarcie. Już w pół godziny później batalion piechoty niemieckiej z 18 DP wzmocniony czołgami sforsował w bród rzekę Wartę na odcinku 82 pp pod Bobrownikami, lecz został odparty. Niemcy podjęli jednak od razu następne uderzenie, które tym razem okazało się skuteczne. Mimo poważnych strat opanowali przejścia przez Wartę, pozwoliło im to przeprowadzić swoje oddziały na drugi brzeg rzeki.

Jeszcze większe straty poniosła 19 DP atakująca stanowiska 84 pp koło Działoszyna. Dopiero manewr oskrzydłający wykonany ok. 18 godz. po opanowaniu przejść przez Wartę koło Bobrownik zmusił siły polskie do wycofania się. Działoszyn został zajęty przez niemiecki 73 pp.

W nocy z 2 na 3 września 30 DP przeszła na zasadniczą linię obrony nad Widawką. Niemcy byli jednak tak wyczerpani walkami, iż nie podjęli od razu pościgu za nią.

Dnia 3 września rozpoczął się dla terytorium ZPK okres prze-

szło 5-letniej okupacji. Po zakończeniu działań wojennych woj. poznańskie i zachodnia część woj. łódzkiego zostały bezpośrednio wcielone do Rzeszy jako tzw. Kraj Poznań, którego nazwę 29.01.1940 r. przemianowano na Kraj Warty. Granica pomiędzy nim a Generalną Gubernią początkowo przebiegała wzdłuż rzeki Warty, a zatem dzieliła ZPK na dwie części, ale już 9.11.1939 r. została znacznie przesunięta na wschód. Powiat wieluński objął wówczas nie tylko cały obszar Parku, lecz również zachodnią część przedwojennego pow. radomszczańskiego, sięgając aż po Brzeźnicę Nową, Wiewiec i Kleszczów. Należał do rejencji kaliskiej, której władze przeniesiono jednak do Łodzi i stosownie do tego 17.02.1941 r. formalnie zmieniono nazwę.

Hitlerowska polityka eksterminacyjna wobec ludności polskiej przybrała w Wieluńskim - podobnie jak w całym kraju Warty - znacznie ostrzejsze formy niż w Generalnej Guberni. Ludności zamieszkującej obszar ZPK nic nie zostało zaoszczędzone z koszmarów okupacyjnej rzeczywistości, jedynie przesiedlenia dotknęły ją w złagodzonej stopniu, ale było to następstwem złej jakości gleb w tych okolicach.

Do najpoważniejszych strat należy zaliczyć wypadki zabójstw dokonywane przez hitlerowców na osobach pochodzących lub przebywających na obszarze ZPK (P a d u s z y ŋ s k a 1980). Jeszcze podczas działań wojennych we wrześniu 1939 r. żołnierze Wehrmachtu zastrzelili Katarzynę Białek i Piotra Maciołka w Drabach, a w sąsiednich Młynkach Ignacego Nowaka. W następnych latach szczególnie zbrodniczą działalność w tych stronach prowadzili żandarmi z posterunku w Osjakowie. W miejscu swego urzędowania lub zamieszkania ofiar zabili: w 1942 r. Antoniego Cieślę z Kałuż; w 1943 r. Władysława Białka z Sensowa i Walentego Raduckiego z Toporowa; w 1944 r. Zygmunta Cembika i Władysława Kanię z Gliń, Józefa, Juliana i Stefana Skupińskich z Krzeczowa, Piotra Cieślę i Józefa Tronina z Załęcza Małego, Franciszka Patyka i Władysława Załęckiego z Załęcza Wielkiego. Na posterunku w Działoszynie został w 1944 r. zabity Stanisław Kozacki z Młynków. Śledztwo prowadzone w tych sprawach przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi nie zostało jeszcze zakończone, dalsze postępowanie zapewne ujawni nowe ofiary.

Budowę fortyfikacji na ziemiach Polski prowadzili Niemcy już od 1939 r. Początkowo miały one charakter zaczepny, po klęskach

poniesionych w 1 poł. 1944 r. zmieniono ich przeznaczenie oraz zintensyfikowano prace wykonawcze. System umocnień pomiędzy Wisłą i Odrą składał się z 7 rubieży obronnych przebiegających południkowo i urzutowanych na głębokość ponad 500 km. Przez obszar ZPK przechodziła trzecia zasadnicza linia obrony. Biegła ona tutaj wzdłuż Warty aż do jej ząbła, a następnie zataczając łuk w kierunku zachodnim docierała aż pod Katowice. Przed nią znajdowała się linia obrony przejściowej, której zadaniem było umożliwienie zajęcia przez wycofujące się wojska głównych pozycji oporu. Jeden jej odcinek przebiegał południkowo w odległości 20-30 km od Warty i kończył się przy niej na wysokości Brzeźnicy Nowej, drugi odgałęział od głównej linii przy zakolu tej rzeki i łukiem kierował się na południowy wschód. Do budowy fortyfikacji, na tzw. okopy, ściągano przymusowo nie tylko miejscową ludność polską, lecz również z dalszych okolic. Warunki pracy i zakwaterowania były bardzo ciężkie.

Wyzwolenie ziem Polski Środkowej położonych na zachód od Wisły nastąpiło w ramach operacji wiślańsko-odrzańskiej (B a d z i a k, K o z ł o w s k i 1980). W założeniach strategicznych dowództwa radzieckiego duże znaczenie miało opanowanie Działoszyna, który znajdował się na trasie ważnej wówczas ze względów militarnych drogi prowadzącej z Sandomierza przez Skarżysko-Kamienną, Przedbórz, Radomsko i Pajęczno. Zajęcie tej miejscowości prowadziło bowiem nie tylko na tyły obrony przepraw przez Wartę - należy uzupełnić, iż obrona ta była tutaj skierowana w kierunku południowo-wschodnim - lecz również, co ważniejsze, pozwalała wyjść przez Wieluń i Złoczew aż po Sieradz i miasto Wartę, a tam zagrozić drogę wycofującemu się garnizonowi niemieckiemu z Łodzi. Koło Działoszyna przebiegała ponadto tzw. magistrala węglowa, kolej łącząca Śląsk z portami Zatoki Gdańskiej.

Operacja wiślańsko-odrzańska rozpoczęła się rano 12.01.1945 r. z przyczółka sandomierskiego uderzeniem jednostek 1 Frontu Ukraińskiego na 4 armię niemiecką. Wojska radzieckie zdobywały kolejno poszczególne linie i punkty oporu wroga i szybko posuwały się naprzód. W południe 15 stycznia 53 brygada pancerna 6 korpusu pancernego gwardii z 3 armii pancernej gwardii sforsowała przeprawy przez Pilicę pomiędzy Koniecpolem i Maluszynem, następnego dnia ruszyła na Radomsko i wraz z oddziałem wydzielonym z 73 kor-

pusu 52 armii opanowała to miasto w nocy z 16 na 17, a 18 dotarła do Pajęczna i Działoszyna.

Niemcy wycofywali się z okolic Pajęczna w kierunku Wielunia nie tylko szosą przez Działoszyn i Szczyty, lecz również drogą boczną przez Ożegów i Mokre; obydwie te szlaki zbiegały się u przeprawy przez Wartę w Krzeczowie. Przed dowództwem 6 korpusu pancernego stanęło odpowiedzialne zadanie opanowania mostu w tej miejscowości, tym ważniejsze, iż z powodu zbyt głębokiej wody przejście tam Warty w bród było niemożliwe. W tym celu jeszcze spod Radomska wyruszyła specjalna grupa zwiadowcza starszego lejtnanta W. Maslennikowa, składająca się z 3 czołgów, 4 opancerzonych transporterów z piechotą i 10 motocyklistów. Wyprzedzając siły główne korpusu posuwała się ona na zachód drogami polnymi i leśnymi, a w nocy dołączała do uciekających kolumn wroga. Po drodze doszło do starć z Niemcami pomiędzy Mokrem i Bronikowem oraz w samym Bronikowie. Nad ranem 19 stycznia grupa zwiadowcza dotarła pod Krzeczów, po krótkim rozpoznaniu sytuacji zaatakowała obsadę mostu i zlikwidowała ją, a przewody minerskie zostały odcięte. Niemcy przeszli jednak do kontrataku; położenie grupy stało się krytyczne, zamierzano nawet wysadzić most, ale przybyłe z Działoszyna czołgi przeważyły szalę zwycięstwa na stronę radziecką. Droga do Wielunia stała teraz otworem, jeszcze tegoż dnia w południe miasto to zostało wyzwolone.

2.4. OD 1945 R. DO 1980 R.

Po ustąpieniu Niemców w styczniu 1945 r. z obszaru ziem Polski Środkowej przywrócono podziały administracyjne sprzed wybuchu wojny. Pierwsze istotniejsze zmiany w tym zakresie powstały dopiero w 1954 r. W ramach decentralizacji zlikwidowano wtedy gminy, a na ich miejsce powołano w skali kraju ponad trzy razy tyle gromad. Były one teraz nie tylko jednostkami samorządu terytorialnego, lecz również najniższymi jednostkami podziału i administracji terytorialno-państwowej.

Nowe gromady obejmowały przeważnie po kilka dawnych jednostek tej nazwy, rzadziej ich części; tutaj stare jednostki zostaną wymienione w nawiasach. Na obszarze ZPK siedzibami gromadzkich rad narodowych zostały wtedy (Dziennik Urzędowy... 1954): Krzeczów

(Broników, Krzeczów oraz położone poza ZPK Kochlew i Mokre); Przywóz (Kamion, Ogroble, Przywóz, Toporów); Załęcze Małe (Załęcze Małe, Załęcze Wielkie i z dawnej grom. Cieśle, Gligi i Trojny). Pozostałe dawne gromady lub ich części weszły w 1954 r. w skład następujących gromad, mających swoje siedziby poza ZPK: Grabowa, Kałuże i Kluski do grom. Dziąłoszyn; Bobrowniki, Kapituła i Lisowice do grom. Dziąłoszyn; wsie Młynki, Szczepany, Tasarze, Węże i przysiółek Bugaj z dawnej grom. Gligi do grom. Raciszyn. W roku 1956 dokonano korekty i wieś Jarzębie z grom. Załęcze przeszła do grom. Przywóz. Początkowo wszystkie z wymienionych gromad należały do pow. wieluńskiego, ale po utworzeniu w 1956 r. pow. pajęczańskiego gromady Dziąłoszyn, Krzeczów i Raciszyn przeszły do niego.

Począwszy od 1958 r. zaczęto zmniejszać liczbę gromad. Na obszarze woj. łódzkiego, mimo iż w tym okresie został on powiększony, z dawnych 672 pozostało do początku 1970 r. zaledwie 312 (Bandurka 1974, Jaroszczyk 1971). Na terytorium ZPK grom. Krzeczów została z dniem 1.01.1958 r. włączona do grom. Wierzchlas i w związku z tym przeszła do pow. wieluńskiego, a z dniem 31 tegoż roku grom. Przywóz weszła w skład grom. Załęcze Małe.

Podział na gromady nie zdał egzaminu i z dniem 1.01.1973 r. przywrócono gminy. Miały one stać się nie tylko podstawowymi jednostkami podziału administracyjno-gospodarczego, lecz również organami samorządu społecznego i władzy państwowej, a terytorialnie są znacznie większe od istniejących do 1954 r. i dzielą się na sołectwa.

Obszar ZPK wchodzi obecnie w skład gmin: Dziąłoszyn, Osjaków, Pątnów, Siemkowice i Wierzchlas, które od 1.06.1975 r. należą do utworzonego wtedy woj. sieradzkiego. W przedstawionej poniżej strukturze administracyjno-terytorialnej Parku uwzględniono dane dotyczące podziału na gminy, sołectwa i wsie, natomiast dawne samodzielne osiedla, które w 1973 r. przekształcono w części wsi, zostaną przedstawione w ramach osadnictwa (*Urządowe nazwy...* 1975, 1974; *Dziennik Urzędowy...* 1978). W gminie Dziąłoszyn do sołectwa Bobrowniki należą Bobrowniki, Kapituła, Sensów; do Lisowice-Kolonii - Kabały, Lisowice Kolonia; do Szczepany - Draby, Kiedosy, Szczepany, Tasarze, Węże; sołectwami jednowioskowymi są Lisowice i Niżankowice. W gminie Pątnów jednowioskowe sołectwa

tworzą Grabowa i Kluski; do sołectwa Kałuże należą Kałuże i Kępowizna; do Załęcza Małego - Bukowce, Cieśle, Cisowa, Gligi, Stara Wieś, Troniny, Załęcze Małe, Zamłynie, Źródła; do Załęcza Wielkiego - Kubery, Madeły, Załęcze Wielkie. W gm. Wierzchlas jednowioskowe sołectwa tworzą: Broników, Kamion, Krzeczów, Toporów, a do sołectwa Przywóz należą wsie Ogroble i Przywóz. Łykowe są częścią wsi Drobnice w gm. Osjaków.

3. OSADNICTWO

Osadnictwo obszaru ZPK nie osiągnęło co prawda większego znaczenia i rozmiarów, mimo to przedstawia się bardzo ciekawie. Powstało bowiem tutaj zaledwie parę wsi przeciętnej wielkości wywodzących się ze średniowiecza, a założone w połowie XV w. dwa miasta, tj. Kamion i Toporów, już po dwóch wiekach utraciły swoje prawa miejskie. Źródła odnotowały natomiast istnienie tutaj już od 2. połowy XV w. wielu wiosek, przysiółków i osad jednodworcznych powiązanych przeważnie z gospodarką młynarską i leśną. Niektóre z tych miejscowości po pewnym czasie pustoszały, część z nich odrodziła się, inne zachowały ciągłość istnienia, ale nieraz zmieniały nazwy lub po włączeniu do którejś z sąsiednich wsi traciły swój samodzielny charakter; spośród przetrwałych do naszych czasów nie wszystkie są zaznaczone na współczesnych mapach, nawet na tzw. setkach. W tej sytuacji przedstawienie rozwoju miejscowego osadnictwa napotyka przy obecnym stanie badań na duże trudności, a niektóre problemy dotyczące tego zagadnienia zapewne nigdy nie doczekają się pełniejszych wyjaśnień.

Warunki naturalne istniejące na obszarze ZPK (K r z e m i ń s k i 1986) nie sprzyjały procesom osadniczym, pozytywną natomiast rolę w tym zakresie spełniał przechodzący tędy północny szlak rusko-śląski (R o s i n 1961). Był on co prawda dłuższy od południowego, ale omijał duże miasta posiadające prawo składu, m. in. Kraków, toteż wielu kupców wolało korzystać z niego; pędzono nim także woły z Rusi na Śląsk (R o s i n... b.r.w.).

Na obszarze ZPK i sąsiadujących z nim terenów szlak rusko-śląski przebiegał przez Przedbórz, Radomsko, Brzeźnicę Nową, Pajęczno, Działoszyn, Kamion, Toporów, Mierzyce, Rudę i Wieluń, skąd kierował się na Bolesławiec i Syców. Jako całość ukształtował

się w XIII-XIV w. i wtedy miał już charakter drogi publicznej, tzn. sam monarcha gwarantował korzystającym z niego bezpieczeństwo podróży. Trasa mnichów zwiefalterських jadących w latach 1140-1141 z zachodu przez Pajęczno i Małogoszcz do Łęczycy pozwala przyjąć, iż odcinek tego szlaku przechodzący przez Rudzkie i południowe rubieże ówczesnego Łęczyckiego istniał już w XII w. Poprzez połączenia z drogami zbiegającymi się w Radomsku i Wieluniu, a od XV w. również w Brzeźnicy Nowej, spełniał ten odcinek w okresie przedrozbiorowym ważną rolę w kontaktach Mazowsza i Litwy ze Śląskiem, w mniejszym stopniu Małopolski z Wielkopolską.

Na przełomie XVI i XVII w. wytworzyło się nowe połączenie pomiędzy Działoszynem i Wieluniem, przechodzące przez Krzeczów. Oryginał mapy D. Gilly'ego obydwa warianty oznacza jako ważniejsze drogi; redukcja tej mapy, a za nią D. G. Reymann, pierwszeństwo przyznaje starszemu połączeniu, natomiast *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* (1839) młodszemu i odtąd dominowało już ono stale.

W okresie zaborów droga z Radomską do Wielunia już nie spełniała tak ważnej roli w systemie komunikacji ogólnokrajowej i tranzytowej. Zachowała jednak nadrzędne znaczenie w stosunku do pozostałych połączeń w tych okolicach, służyła bowiem w XIX w. kursom poczty pieszej i konnej pomiędzy Wieluniem i Działoszynem (R o s i n 1977). Z Działoszyna natomiast do Krzeczowic kursowały poczty konne i wózkowe przez Parzymiechy, a zatem ich trasa przechodziła przez Kabały i Lisowice-Kolonję. Obydwa te połączenia zachowały znaczenie do naszych czasów i są odpowiednio odnotowywane nawet na mapach w skali 1:1 000 000, np. w *Powszechnym atlasie świata* (PPWK, Warszawa 1973).

Szczegółowe badania dotyczące osadnictwa obszaru ZPK objęły dotychczas jedynie XII-XVI w. (R o s i n 1961, 1963). Materiały kartograficzne i różnego rodzaju wykazy miejscowości, pochodzące z okresu od połowy XVIII w. do czasów najnowszych dostarczają dość dokładnych informacji o istnieniu i charakterze poszczególnych osiedli w tym okresie. Bardzo mało wiemy natomiast, jak przedstawiały się te zagadnienia w XVII i I połowie XVIII w. Prawie wszystkie dane dotyczące początków osiedli podają tzw. pierwsze zapisy, tzn. wzmianki stwierdzające istnienie miejscowości w danym czasie, nie zaś, kiedy została ona założona.

W artykule zostaną uwzględnione wszelkiego rodzaju miejscowo-

ści istniejące obecnie, zarówno zaznaczone na mapach administracyjnych w skali 1:100 000, jak i pominięte na nich, a również - w miarę zachowanych materiałów źródłowych - miejscowości zaginione oraz włączone do innych, mimo to posiadające nadal odrębność osadniczą i własną nazwę. Pominięto natomiast obiekty fizjograficzne, tzn. pola, uroczyska itp. oraz młyny usytuowane bezpośrednio przy wsiach i nie posiadające odrębnej nazwy; ponadto współcześnie istniejące części wsi, które dawniej nie były samodzielными osiedlami. Pojedyncze zabudowania będą nazywane przysiółkami lub osadami. Rozwój osadnictwa zasadniczo zostanie przedstawiony w porządku chronologicznym, w pewnych przypadkach trzeba było jednak odstąpić od tej zasady, aby pokazać np. powiązania organiczne pomiędzy wsią i należącymi do niej osadami przemysłowymi lub uniknąć powtórzeń przy omawianiu miejscowości blisko siebie położonych i posiadających wspólną dokumentację źródłową.

Nazwy miejscowości obecnie istniejących są podawane wg brzmienia przyjętego przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Prezesie Rady Ministrów (*Urzędowe nazwy...* 1975, 1974), a zaginionych - wg *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* lub ustaleń własnych autora. Należy podkreślić, iż nazewnictwo topograficzne ZPK wykazuje duże rozbieżności. W przypadkach starszych map, zwłaszcza opracowanych przez kartografów niemieckich, jest to zresztą zrozumiałe, nie można jednak niczym usprawiedliwić braku korelacji pomiędzy mapami wydawanymi w XX w. i wykazami miejscowości z tego stulecia. Zmiany nazw i całkowicie odmienne formy zostaną omówione w tekście, pomniejsze ich warianty zaznaczone jedynie w nawiasach po nazwie głównej.

Dane wykazów miejscowości i map na ogół będą cytowane bez podawania tytułów, jedynie wg dat ich opublikowania. W paru jednak przykładach można ustalić, z jakiego okresu pochodzą zawarte w tych pozycjach informacje; wtedy będą one wymieniane pod latami, których dotyczą.

Przy ustalaniu zagadnień związanych z istnieniem i charakterem poszczególnych osiedli uwzględniono przede wszystkim urzędowe i nieurzędowe spisy - wykazy miejscowości pochodzące z lat: 1822 (*Tabella...* 1827), 1877 (*Skorowidz...* 1877), 1902 (*Przewodnik...* 1902), 1921 (*Skorowidz...* 1925); 1933 (*Skorowidz...* 1933), 1935 (*Łódzki Dziennik...* 1935), 1967 (*Spis...* 1967), 1973 (*Dziennik Urzędowy...* 1978), a ponadto *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, któ-

rego informacje są datowane na ok. 1880 r., a przypisy do *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* (Ł a s k i 1880-1881) - na 1880 r. Wykazy odzwierciedlają przede wszystkim stosunki administracyjne i używają terminologii przyjętej w danym okresie, toteż np. spis z 1967 r. nie podaje dokładnie charakteru osad przemysłowych, lecz ogólnie nazywa je "osadami", a od 1973 r. wiele dawnych osad przemysłowych, kolonii, a nawet wyjątkowo dawnych samodzielnych wsi, jest określonych jako "część wsi", mimo iż pod względem nazwy i położenia zachowały one swoją odrębność osadniczą.

Spśród źródeł kartograficznych jako podstawę potwierdzającą istnienie poszczególnych miejscowości uwzględniono mapy, które ze względu na czas opracowania przedstawiają stan przyjęty umownie na następujące lata: 1772 - T. Oh. v. Pfau; 1793 - oryginał i redukcja Gilly'ego (B u c z e k 1963); ok. 1830 r. - *Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, jej sekcje obejmujące tę część Królestwa Polskiego, w której znajduje się obecnie ZPK, zostały opracowane w latach 1822-1831 (O l s z e w i c z 1921). Dwie ostatnie z tych map pomagają również przy ustalaniu położenia osad zaginionych lub włączonych do innych, natomiast na pierwszej tj. v. Pfaua, występują dość często znaczne przesunięcia, toteż nie zawsze może ona służyć tym celom.

Trzeba dodać, iż zapoczątkowana w 1805 r. przez Reymanna *Topographische Spezialkarte von Mitteleuropa*, mimo iż arkusze Wieluń i sąsiednie zostały wydane w połowie XIX w., przedstawia osadnictwa tej części ziem polskich wyłącznie na podstawie redukcji mapy Gilly'ego, toteż jako źródło wtórne zostanie przy omawianiu poszczególnych osad pominięta.

Źródła kartograficzne z XX w. wykorzystano przede wszystkim do lokalizacji miejscowości, w mniejszym stopniu natomiast do oznaczania ich chronologii. Są to głównie mapy topograficzne z okresu międzywojennego, opracowane w skali 1:100 000 przez Wojskowy Instytut Geograficzny i przedstawiają stan z 1934 r. oraz tzw. setki administracyjne wydawane w Polsce Ludowej. W ostatnim przypadku również należy wyjaśnić, iż publikowane od połowy lat 50. "setki" powiatów, a od 1975 r. nowych województw, są zasadniczo przedrukami opracowanych na początku lat 50. setek, różnią się jedynie granicami administracyjnymi; zawarte w nich informacje o charakterze osadniczym należy datować w przypadku ZPK na 1950 r.

Do błędnych wniosków mogą prowadzić także dane zawarte na setkach wydawanych przez Niemców w okresie II wojny światowej, m. in. dla interesującego nas obszaru w 1941 r., pt. *Karte des Deutschen Reiches*. Mimo adnotacji, iż obraz obszarów zagranicznych, tzn. w tym przypadku zajętych ziem polskich poprawiono wg map z 1934 r., arkusze Wieluń i sąsiednie przedstawiają stan z okresu 1. wydania, tzn. z 1888 r. Nie umniejsza to jednak ich wartości, gdyż zawierają szczegóły, których brak na polskich mapach i w wykazach z XX w.

Do końca XV w. założono na obszarze ZPK zaledwie 7 wsi (Rosin 1961, 1963). Najstarszą z nich są Bobrowniki. Jej nazwa wskazuje, iż była to wieś służebna. Ten typ osiedli zakładano w okresie organizowania państwa Piastów; większość historyków ich początki datuje na X w. (Gieysztor 1954).

Pierwsza bezpośrednia wzmianka źródeł pisanych o Bobrownikach jest zawarta w przywileju z 1357 r., który wymienia ponadto Załęcze, zwane później Wielkim, a położone wg dawnych map po obu stronach Warty, oraz Lisowice. Nieco wcześniejszą wiadomość pośrednią o metryce ostatniej z tych miejscowości przekazuje nam dokument z 1422 r., który mówi, iż łany sołtysie znajdujące się w niej leżały już od osiemdziesięciu lub więcej lat odłogiem, tzn. od ok. 1342 r. Stosunki dziesięcinne i rodzaj świadczonych danin, mianowicie w miodzie, pozwalają przypuszczać, iż Załęcze Wielkie i Lisowice mogą pochodzić przynajmniej z XII w.

Wspomniany przywilej z 1357 r. dotyczy pośrednio jeszcze jednej miejscowości. Stwierdza on mianowicie, że w Bobrownikach, będących wsią królewską, 2 łany należą do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego - w 1555 r. przeszły one w posiadanie kapituły gnieźnieńskiej. Mimo tego podziału miejscowość ta przez 5 wieków była traktowana jako całość osadnicza, dopiero ok. 1880 r. wydzielono jej wschodnią część i nawiązując do dawnych stosunków własnościowych nazwano Kapitułą. Zatem chociaż wieś ta uzyskiwała pełną odrębność pod koniec XIX w., jej załączki sięgają XIV w.

W roku 1198 miejscowość "Comeou" wraz z Borownem została zamieniona na Żytno. Identyfikacja tej nazwy z naszym Kamionem (Kamień) może budzić zastrzeżenia, ale źródła archeologiczne, przynależność dziesięcinna i położenie przy szlaku rusko-śląskim, który w tym miejscu przekraczał Wartę, wskazują na starą metrykę te-

go osiedla. Pierwsza pewna wzmianka o tej miejscowości, nazywająca ją "Camen", pochodzi z 1382 r.

Toporów jest znany od 1386 r., ale do 1490 r. występował pod nazwą Zdręgie. Pod rokiem 1441 odnotowano Załęcze Małe, a pod 1459 Przywóz. Według map z XVIII-XIX w., Załęcze Małe było położone bezpośrednio nad Wartą. Jeszcze na początku okresu międzywojennego (W r ó b l e w s k i 1919) jedna część tej wsi znajdowała się nad tą rzeką, druga bardziej na południe, gdzie ok. 1830 r. jest zaznaczona Kolonia Borowy; może to być wspomniana ok. 1880 r. osada Leśna, w 1902 r. osada. Część natomiast położona nad rzeką, na mapach wg danych z 1934 i 1950 r. jest określona jako Stara Wieś, w wykazach nazwa ta pojawia się dopiero od 1974 r., a odnosi się do pozostałości po Załęczu Małym znanym od średniowiecza, natomiast obecnie pod tą nazwą kryje się wieś ostatecznie ukształtowana w okresie 1919-1934 r. Przy Załęczu Małym występuje od 1973 r. (*Urzędowe nazwy...* 1974, *Dziennik Urzędowy* 1978) jako część tej wsi osiedle Kolonia; jest to chyba jeden z przysiółków zaznaczonych koło Cieśli.

Następną miejscowość poznajemy dopiero w XVII w. - jest to Krzeczów. Nazwa ta pojawia się co prawda już w 1471 r., ale początkowo oznaczała jedynie las, natomiast na mapie z 1772 r. odnosi się ona do 3 odrębnych miejscowości. Były to: Pustkowie Krzeczowskie, położone na prawej stronie Warty, gdzie wg innych danych znajdowała się wieś o tej nazwie; Krzeczów dwór po lewej stronie tej rzeki, w podobny sposób oznaczony ok. 1830, a od ok. 1880 do 1935 wykazywany jako folwark, w 1967 r. jako osada Krzeczówek; Krzeczowski Młyn, położony na północ od folwarku, wg danych z ok. 1830, ok. 1880 i 1888 r. znajdowała się w nim papiernia, a w wykazach z 1902-1935 figuruje jako młyn lub osada młynska. Od 1973 r. wszystkie te 3 osiedla stanowią pod względem administracyjnym jedną wieś.

Osady przemysłowe powstawały na obszarze ZPK zapewne już od XIII w., ale znaczniejszy ich rozwój rozpoczął się dopiero od 2 połowy XVIII w. Początkowo są one wspomniane przeważnie anonimowo, ich nazwy i pełny zestaw pojawia się dopiero na mapach i w wykazach sporządzanych od końca XVIII w. Zawarte w tych źródłach informacje pozwalają ponadto na identyfikację kilku osiedli ist-

niejących już poprzednio, ale znanych nam jedynie z ogólnych wzmianek. Dotyczy to m. in. osad przemysłowych położonych koło Kochlewa (Chochlew).

Według wzmianek z 1496, 1529, 1537 i 1552 r. do Kochlewa należał młyn, pozwolenie na jego budowę jest zawarte w dokumencie z 1266 r. (Rosin 1963). Obiekt ten należy identyfikować z osiedlem położonym po lewej stronie Warty, które w 1772, 1793 r. i ok. 1880 r. jest określane jako młyn Łyk *vel* Łyko (Lik, Liko), ok. 1830 i w 1888 r. - papiernia. W latach 1921-1935 - osada młyńska Łykowe, w 1967 r. - osada, a od 1973 r. Łykowe jest częścią wsi Drobnice. Drugim obiektem przemysłowym była tutaj kuźnica wspominana po raz pierwszy w 1557 r. Należy ją identyfikować z odnotowanym w 1772 i 1793 r. młynem Kuźnice, w 1822 i ok. 1881 r. z Kochlewską papiernią, a ok. 1830 r. - papiernią. Obecnie są to pojedyncze zabudowania sąsiadujące od północnego wschodu z Kochlewem. Identyczne zabudowania, zaznaczone na mapach w XX w. są położone na południowy zachód od tej wsi, występują w 1793 i ok. 1830 r. jako młyn Kluska.

Trzy osady przemysłowe należały również do Załęcza Wielkiego, ich położenie jest nam jednak mniej dokładnie znane. Wspomniany przy opisie tej wsi z 1563 r. młyn na Warcie (*Wizytacje...* 1920) występuje w 1772 r. jako Kapitulny Młyn; w 1793, ok. 1830 i 1888 jako młyn Krępa, natomiast XX-wieczne setki polskie odnotowują w odpowiednim miejscu nad Wartą pojedyncze zabudowania będące częścią Załęcza Wielkiego. Również w 60. latach XVI w. wymienione są 2 kuźnie położone nad rzeczką Grabową - Dymawka i Grabowska. O pierwszej z nich nic więcej nie wiemy, właścicielem natomiast drugiej był Grabowski i prawdopodobnie jest ona identyczna z zaznaczonym ok. 1830 r. osiedlem Grabowszczyzna, które po 1973 r. stało się częścią wsi Kałuże, a zapewne w 1902 r. zostało zanotowane jako Grabowa Załęcka, niezależnie od innej wsi w tych stronach nazwanej wyłącznie Grabową.

Do starych osiedli na obszarze ZPK należą Draby. Rodzina o tym przydomku zamieszkująca Bobrowniki jest znana już od 1511 r. W roku 1580 jeden z jej członków, mianowicie Stefan, otrzymał pozwolenie na budowę młyna nad rzeką, która wg map z 1793 r. i ok. 1830 płynęła od Parzymiechów, a koło Węży wsiąkała (?) w ziemię. Lustracja z 1629 r. (*Lustracje...* 1969) poświadcza, iż pozwolenie zrealizowano i młyn został wzniesiony, ale następnie prawie na 4

stulecia wieść o nim zanika. Gilly zaznacza co prawda w tych okolicach osiedle Drobin, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* nazywa je Drabkami, były to jednak Drabiki określone w 1902 r. jako osada leśna, następnie całkowicie opustoszałe i w 1952 r. jako obszar leśny wyłączone z gm. Działoszyn i włączone do gm. Lipie w ówczesnym pow. częstochowskim (B a n d u r k a 1974). Draby pojawiają się natomiast w 1880 r. jako osada, ok. 1880 r. - "zagrody włóściańskie", w 1902, 1921, 1933, 1967 r. - kolonia, a w 1935 i od 1973 r. - jako wieś.

Powiązanie pomiędzy przydomkami, następnie nazwiskami mieszkańców tutejszych osiedli a nazwami tychże osiedli, nie ogranicza się do Drab; takich przypadków jest tutaj znacznie więcej.

Następne wiadomości dotyczące osadnictwa ZPK pochodzą dopiero z 1772 r. Mapa v. Pfaua odnotowuje wieś Ogroble i osiedle Grabowa, które przed 1793 r. opustoszało, ale już od 1822 r. stale jest nazywane wsią. W roku 1772 występuje również miejscowość Kluski, jest ona wtedy i ok. 1830 r. określona jako pustkowie, podobnie w 1793 r. ale bez nazwy, mimo iż wg danych z 1822 r. miała 12 domów i 69 mieszkańców. Przykład ten i inne świadczą, iż terminu tego nie należy brać dosłownie, oznacza on bowiem zabudowania stojące na pustkowiu, a nie osady całkowicie opustoszałe.

Miejscowości występujące po raz pierwszy w 1793 r. można podzielić na 2 grupy. Pierwsza obejmuje przysiółki, folwarki, rzadziej wsie, później odnotowane nieraz jako pustkowia lub kolonie i dopiero od początku XX w. przeważnie jako wsie. Występują one zasadniczo również na *Topograficznej karcie Królestwa Polskiego* i prawie we wszystkich wykazach omówionych powyżej. Są to: Broników (Broniaków), jego nazwa wskazuje, iż założyli go Bronikowscy, do których pod koniec XVIII w. należały dobra Kochlew i Krzeczów; (Bukowce) Bukowiec; Cieśle; Cisowa; Gligi; Jarzębie, których mieszkańcy zostali ok. 1963 r. przesiedleni do innych wsi, a ich małourodzajne grunty przeznaczono pod zalesienie; Kiedosy (Kiedosze) położone na wschód od Szczepanów; Madeły (Madały, Madoły); Sensów (Sęsów), ok. 1880 r. Cęgorz (lub Siegosz), zwany w 1793 r. Walaszyk, ok. 1830 r. Pustkowie Bobrownickie, a w 1919 r. Sensów Bobrownicki; Smolarze na wschód od Bronikowa; Szczepany; Tasarze (Taslarz, Tassarz), początkowo nazwa ta obejmowała 2 punkty osadnicze - wieś lub osadę oraz młyn albo osadę młyńską, dopiero

od 1935 r. wyłącznie jeden, tj. wieś; Troniny; Węże (Wonsik); Więclawy.

Drugą grupę miejscowości odnotowanych po raz pierwszy przez Gilly'ego stanowią osady przemysłowe i przysiółki, przeważnie zaginione. Nie występują one na współczesnych mapach, toteż ich lokalizacja wymaga omówienia.

Dość liczne skupisko miejscowości należących do drugiej grupy znajduje się pomiędzy zakolem Warty a Przywozem. Na zachód od Ogrobła mapy z 1793 i 1830 r. wykazują przysiółek Drob, zapewne są to dzisiejsze Drobki, stanowiące część tegoż Ogrobła. Nieco dalej na południowy zachód bliżej Madeł, zaznaczony jest na tychże mapach przysiółek Wilk (Wilki, Wilkowizna), który w spisach figuruje jako miejscowość (1822); wieś (1877), pustkowie (ok. 1880) i osada (ok. 1880, 1902), prawdopodobnie identyczny z obiektem fizjograficznym Wilkowizna wg danych z 1974 r. (*Urzędowe nazwy...* 1974) należącym do Łaszewa Rządowego. Pomiedzy Madełami natomiast a przysiółkiem Załęcze Wielkie redukcja Gilly'ego wykazuje młyn Tułacz (Tułas, Tuljas) odnotowany później ogólnie jako miejscowość lub osada (1822, ok. 1880, 1888, 1902), lub pustkowie (ok. 1830).

Po lewej stronie Warty, na wschód od ujścia do niej rzeczki płynącej od Strug, znajdowały się Łyki (Liko), wspomniane ponadto ok. 1830 i w 1921 r.; pozostałością po nich jest nazwa Łykowizna dotycząca pola i lasu należącego obecnie do Łaszewa Rządowego. Należy dodać, iż wg danych z 1563 r. (*Wizytacje...* 1920), w Załęczu Małym siedzieli młynarz i zagrodnik przydomkiem Łyczko (Liczeko). Współczesne nam mapy (1950) znają miejscowość Mołędę (Molenda) odnotowaną w 1793 r. ok. 1830, ok. 1880, 1934, 1935 i 1967 r. przeważnie jako młyn, który znajdował się nad rzeczką płynącą od Pątnowa; nie ma natomiast tej miejscowości w wykazach sporządzanych od 1973 r., figuruje za to w nich Małęda, będąca częścią Pątnowa oraz obiekt fizjograficzny Mołędowizna, należący do Łaszowa Rządowego. Nad tą samą rzeczką, ale bardziej na południe, ok. 1 km od jej ujścia do Warty, Gilly zaznacza młyn Zarok, *Topograficzna karta Królestwa Polskiego* - osiedle Kontki, a setki niemieckie - Knetki. Jedynie w 1793 r. i ok. 1830 są odnotowane osiedla: Szaflin położony pomiędzy Mołędą i Łykami; Jarząb (Jarzomb) znajdujący się bardziej na południe, na wysokości Madeł.

Na wschód od wsi Kluski Gilly zaznacza miejscowość Smolarze; można ją identyfikować z występującą ok. 1880 i 1967 r. jako odrębną osadą Kluskami, a w 1921, 1933 i 1935 - osada leśna, obecnie jest to przysiółek Kluski. Inne Smolarze są w 1793 r. zaznaczone pomiędzy Szczepanami i Wężami; wspomina je także wykaz z 1822 r., później mogły wejść w skład Jarkowizny lub Lisowic-Kolonii. Wyłącznie w 1793 r. występują: Palik pomiędzy Załęczem Wielkim i dawnym Załęczem Małym, tj. Starą Wsią; Kidka pomiędzy Gli-gami i Wężami.

Na mapach i w wykazach z XIX-XX w. pojawiają się po raz pierwszy następujące miejscowości: Bugaj, najpierw pustka (1933), później przysiółek (1934), od 1973 r. część wsi Tasarze, prawdopodobnie identyczne z Pustkowie Pogody odnotowanym już ok. 1830 r.; Cisowa - osada leśna, leśniczówka (1921-1935); Jarkowizna - pustkowie (ok. 1830, 1877, ok. 1880), osada (1880, 1921, 1933, 1935), położona na wschód od Szczepanów i zapewne włączona do nich; Kabały (Kabała) - miejscowość (1822), pustkowie (ok. 1830), kolonia (ok. 1880, 1933), wieś (od 1934); Kałuże (Kałużie) od 1822 r. wieś, jedynie ok. 1830 r. pustkowie, a ok. 1880 kolonia; Kępowizna - osada młyńska (1933, 1935), osada (1967), od 1973 r. wieś; Kuby (Kubera) - pustkowie (ok. 1830, 1921, 1933), osada (ok. 1880, 1902, 1934, 1967), wieś (1877, od 1973); Kuźnica (Kuźniczki) - pustkowie (ok. 1830, 1877), miejscowość (ok. 1880), osada (1880, 1921), kolonia (1933, 1967), część wsi Tasarze (od 1973 r.); Mierzyce-Cieślina - jako odrębna wieś Cieślina znane od 1822 r., pod tą nazwą występują jeszcze w wykazie z 1967 r., mimo iż na setkach administracyjnych już od 1951 r. używana jest obecna nazwa, od 1973 r. część wsi Mierzyce; Młynki - wieś (1877, 1902-1967); osada (1880), pustkowie (ok. 1880), od 1973 r. część wsi Kiedosy; Niżankowice - jako wieś Dziadaki znane od ok. 1830 r. - chociaż od 1935 r. występują pod nową nazwą, współczesne setki administracyjne nadal określają je starym mianem; Nosek - młyn, osada (ok. 1880, 1902) nad Grabową, należał do dóbr Załęcze Wielkie; Polaki - osada (ok. 1830, 1880, 1934-1967), wieś (1887, 1902), kolonia (ok. 1880), pustkowie (1921, 1933), część wsi Kałuże (od 1973); Prusaki (Prusaczyki) - odnotowane jako osada w 1822, ok. 1830, 1888 r., po 1973 r. część wsi Kałuże, położone nad rzeką Grabową, ok. 1 km od jej ujścia do Warty; Załęcze Gajówka - jako wyodrębniona pod względem administracyjnym osada występują jedy-

nie w 1935 r.; Żamłynie - wieś od 1973 w sołectwie Załęcze Małe; Źródła - początkowo jedynie na mapach (1934, 1950), następnie od 1974 r. w wykazach.

Część z wymienionych miejscowości, zwłaszcza odnotowanych po raz pierwszy w XIX w., mogła wywodzić się z przysiółków występujących bez nazw u Gilly'ego i na *Topograficznej karcie Królestwa Polskiego*; niedokładność tych map, przy całkowitym braku innych informacji w tym zakresie, nie pozwala jednak na wyciągnięcie wiążących wniosków. Pozostałością po kilku osadach zaginionych lub nie oznaczonych z nazwy na współczesnych nam mapach są zaznaczane na nich pojedyncze zabudowania, toteż lokalizacja np. Wilka, Tułacza i in. nie nasuwa żadnych wątpliwości.

4. ŻYCIE GOSPODARCZO-SPOŁECZNE

Z zagadnień, które zostaną omówione w tym rozdziale, najwięcej informacji źródłowych dotyczy spraw gospodarczych, zwłaszcza własności kościelnej i królewskiej przed XIX w. O pozostałych niewiele można powiedzieć.

Spośród osiedli nieprzemysłowych istniejących na obszarze ZPK w XV-XVI w. (Rosin 1961, 1963; *Wizytacje...* 1920; *Lustracje...* 1969) dobra monarsze stanowiły: 4/5 Bobrownik i Kamień, wchodzące w skład starostwa wieluńskiego; dobra kościelne, najpierw arcybiskupstwa a od połowy XVI w. kapituły gnieźnieńskiej - 1/5 Bobrownik, Lisowice i obydwie Załęcza należące do klucza-dzierżawy wieluńskiej; dobra szlacheckie - Przywóz oraz Toporów, który jednak w latach 1588-1724 stopniowo przeszedł w ręce kapituły gnieźnieńskiej (*Miasta...* 1967).

Według danych z XIV-XVI w. Bobrowniki miały 9 łanów (łan = 16,8 ha) Lisowice 11, część Przywozu 1, Załęcze Małe 6, Załęcze Wielkie 12. W liczbach tych mieszczą się również łany sołtysie, nie posiadał ich jedynie Przywóz; w Załęczu Wielkim był 1 łan karczmarza. Rolnictwem trudnili się także mieszkańcy Kamiona i Toporowa, nie wiemy jednak ile posiadali ziemi. Gospodarstwa chłopskie nie uległy do początku XVII w. rozdrobnieniu, każde miało wg znanych nam źródeł po jednym łanie. Mniejszą ilość ziemi, przeważnie zapewne po 1/4 łana, posiadali jedynie zagrodnicy i rzemieślnicy wiejscy, występujący w XVI w. sporadycznie w Ka-

mionie i obydwu Załączach, a ok. 1629 r. również w Bobrownikach.

Według danych z początku XVI w. we wsiach na obszarze ZPK należących do dóbr kościelnych prowadzono gospodarkę rolną systemem trójpolewym. Opis Kamiona z 1629 r. (*Lustracje...* 1969) wspomina, iż na folwarku położonym przy tym mieście uprawiano jedynie żyto i tatarkę, gdyż "insze zboża nie rodzą, bo piaszczysty grunt", a Załęcza Małego z 1563 r., że ziemia jest piaszczysta, przeto się ją jedynie żyto. Informacje z XVI w. dotyczące danin tutejszej ludności wykazują jednak, że uprawiano także pszenicę, owies oraz jęczmień na słody do wyrobu piwa, ale zapewne w niewielkich ilościach. W Bobrownikach, Lisowicach i obydwu Załączach zbierano z łąk siano, z dóbr kościelnych było ono odstawiane do dworu arcybiskupa w Wieluniu.

Większe znaczenie od łakarstwa osiągnęła tutaj gospodarka leśna. Spośród miejscowości istniejących na obszarze ZPK kilka ma nazwy związane z zadrzewieniem, a jedna od zwierząt zamieszkujących przeważnie lasy (por. tab. I). Są to: dawna Kolonia Borowy identyczna z obecnym Załączem Małym, Bukowce, Cisowa, Grabowa, zaginiony Jarząb, zlikwidowane ostatnio Jarzębie i Wilk. Osiedla te - nie licząc Grabowej - zaczęły jednak powstawać dopiero od 2 połowy XVIII w., natomiast informacje toponomastyczne o zasiedleniu ZPK we wcześniejszym okresie mają charakter pośredni.

Tabela I

Ludność i zabudowa wsi Załęczańskiego Parku Krajobrazowego
w XIX-XX w.

Population and buildings in villages on Załęcze Nature Park
area in 19-20th centuries

Nazwa miejscowości Place name	1822 r.		ok. 1880 r.		1921 r.	
	ludność popula- tion	budynki buil- dings	ludność popula- tion	budynki buil- dings	ludność popula- tion	budynki buil- dings
1	2	3	4	5	6	7
Bobrowniki	238	40	640 ^a	79 ^b	314	48
Broników	.	.	.	6	143	20
Bukowce	-	-	-	-	51	8
Cieśle	29	6	34	5	45	9

Tabela I (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Cisowa	.	.	56	10 ^c	107	21
Cisowa leśniczówka	-	-	-	-	4	1
Draby	.	.	160	16	162	24
Gligi	33	7	.	.	136	20
Grabowa	75	13	.	.	133	19
Jarkowizna	-	-	.	.	.	1
Jarzębie	21	5	.	.	80	8
Kabały	31	5	.	15	118	16
Kałuże	78	9	.	.	291 ^d	45
Kamion	265	34	.	.	258	49
Kapituła	-	-	65	11	102	13
Kiedosy	.	.	.	16	85	12
Kluski	69	12	.	6 ^e	201 ^f	29
Krępa	14	1
Krzeczów	146	21	326 ^g	44 ^h	311 ⁱ	45 ⁱ
Krzeczów folwark	.	.	34	5	41	5
Kubery	-	-	.	.	.	1
Kuźnica	-	-	.	.	13	2
Kuźnice	8	1
Lisowice	280	39	.	21	180	24
Lisowice-Kolonia	-	-	.	20	153	24
Łyki	1
Łykowe	2
Madęły	8	1	.	.	.	1
Mierzyce-Cieślina	1
Młynki	-	-	.	.	69	11
Niżankowice	41	11	175	31	432 ^j	70
Nosek	-	-	.	2	-	-
Ogroble	102	18	134	19	194	22
Polaki	-	-	.	.	.	1
Prusaki	19	2
Przywóz	96 ^k	12 ^k	187	30	336	55
Sensów	89	12
Smolarze k. Mokrego	.	.	.	8	.	1
Smolarze k. Szczepanów	6	1	-	-	-	-

Tabela I (cd.)

1	2	3	4	5	6	7
Szczepany	37	8	.	9	132 ^l	17
Tasarze	13	4	.	.	10	1
Toporów	294	38	316	54	528	77
Troniny	23	5	.	5	62	10
Tułacz	5	1
Weże	19	4	.	.	92	10
Więclawy	29	7	.	.	81	13
Wilk	2	1
Załęcze Małe	249	37	349 ^m	42 ^m	471	78
Załęcze Wielkie	387	48	673 ⁿ	51 ^o	682 ^p	107
Razem Total	2 617	391	3 149	505	6 106	933

Objaśnienia (Explanation): a - Łącznie z miejscowościami (together with localities): Gligi, Jarkowizna, Jarzębie, Młynki, Szczepany, Sensów, Tasarze, Troniny, Weże; b - Łącznie z miejscowościami (together with localities): Gligi, Jarkowizna, Jarzębie, Młynki, Sensów, Tasarze, Weże; c - Łącznie z 4 domami dworskimi (together with 4 manorial houses); d - Łącznie z Polakami (together with Polish); e - Tylko 1 osada (one settlement only); f - Łącznie z osadą leśną Kluski (together with forest-colony Kluski); g - Łącznie z Mokrem i Smolarzami (together with Mokre and Smolarze); h - Łącznie z Mokrem (together with Mokre); i - Łącznie z osadą młyńską Krzeczów (together with mill-colony Krzeczów); j - Łącznie z Madełami (together with Madeły); k - Dane obejmują Przywóz rządowy oraz prywatny, który miał 1 dom i 6 mieszkańców (The data content government Przywóz and private Przywóz with 1 house and 6 inhabitants); l - Łącznie z Jarkowizną (together with Jarkowizna); m - Łącznie z osadami leśnymi Załęcze Małe i Cisowa (together with forest-colons Załęcze Małe and Cisowa); n - Łącznie z miejscowościami (together with localities): Grabowa, Kluski (2 osady - 2 colons), Kubery, Madeły, Nosek, Tułacz i Wilk; o - Łącznie z miejscowościami (together with localities): Grabowa, Kluski (1 osada - 1 colony), Kubera, Madeły, Tułacz, Wilk; p - Łącznie z Kubarami (together with Kubery).

Źródło (The source): *Tabella...* 1827; *Słownik geograficzny...* 1880-1902; *Skorowidz...* 1925.

Na egzemplarzu *Skorowidza...* 1925, przechowywanym w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi pod sygnaturą 114493/2, znajdują się odręczne adnotacje, zapewne jakieś urzędnicze, podające liczbę domów w osadach, których zabudowa i ludność została obliczona z którąś z większych wsi sąsiednich. Po przeprowadzeniu weryfikacji dane te uznał autor za wiarygodne i uwzględnił je w tabeli. (On the copy of "Index" stored with call number 114493/2 in Library of Łódź University there are hand-written notes (made surely by some officer), with content the numbers of houses of these villages, for which the buildings and population were assumed together with some neighbouring greater village. The author found these data as reliable after a verification and has included them to the table).

Istniejącą mianowicie tutaj wczesnośredniowieczną wieś Bobrowniki zamieszkiwała ludność służebna opiekująca się bobrami, a, te - jak wiadomo - potrzebowały znacznej ilości drzew na budowę tam, toteż trzymały się rzek, których brzegi były pokryte lasami. Podobny wniosek nasuwają istniejące tutaj osady przemysłowe. Kuźnice zużywały duże ilości drewna do przetopu rudy darniowej, a dla zakładanych od XVIII w. smolarni było ono surowcem.

Dokładniejsze wzmianki źródłowe mówiące bezpośrednio o miejscowych lasach pochodzą dopiero z XVI w. W Lisowicach ciągnęły się one wtedy na pół mili (mila = 7146 m) po obu stronach Warty, a także wzdłuż granic z Raciszynem, Popowem, Szyszkowem, Rębielcami Szlacheckimi i Parzymiechami. Załęcz Małe oddzielał od Parzymiechów las długi na 1-1,5 staj (staja = 813 m), a szeroki prawie na pół mili, stanowił on także granicę pomiędzy tą wsią a Bobrownikami i Kamionem. W Załęczu Wielkim ciągnęły się lasy po obu stronach Warty oraz na długość prawie 4 staj i szerokość 1 mili wzdłuż granicy z Parzymiechami i Jaworzniem. Mieszkańcy wsi kościelnych często skarżyli się na chłopów z dóbr szlacheckich, iż czynią im znaczne szkody wyrabując lasy i zajmując barcie. Bartnictwo pełniło tutaj ważną rolę, wszystkie miejscowości stanowiące własność królewską i szlachecką dawały czynsz lub dziesięcinę w miodzie. Na znaczenie tutejszych lasów wskazuje również obowiązek dostarczania drzewa opałowego lub budulca do zamku królewskiego i dworu arcybiskupiego w Wieluniu oraz młyna kapituły w Drobnicach. Sołtysom Lisowic i Załęcza Małego wolno było polować na zające, lisy, sarny i jelenie (*Wizytacje...* 1920).

Do początku XVII w. prawie cała ziemia była zagospodarowana. Co prawda część łąnów jest określana w wizytacjach jako opustoszała, znaczy to jednak, iż nie były one obsadzone przez dziedzicznych użytkowników, uprawiali je dodatkowo miejscowi chłopci. O poziomie zamożności może świadczyć fakt zajęcia na początku XVI w. przez starostę wieluńskiego po 4 zmarłych chłopach lub opustoszałych gospodarstwach chłopskich w Załęczu Wielkim należących do nich 10 koni, 11 krów, 4 skopów, 2 wołów i bliżej nie określonych 4 sztuk bydła, a ponadto przydzielonych im przez właściciela 8 koni i 1 kozła. We wsi tej znajdowały się w 2 połowie XVI w. 2 karczmy, 2 kuźnice, młyn, rybak, zdun i szewc; w Załęczu Małym młyn na Warcie z piłą, tzn. tartakiem; w Przywozie 2 młyny; koło Kochlewa wspomniany już młyn i kuźnica; w Bobrowni-

kach 2 młyny królewskie i 1 sołtysi, a wg danych z 1629 r. 4 młyny królewskie, 1 sołtysi, karczma, kowal i rybak.

Pomyślny rozwój gospodarki wiejskiej na obszarze ZPK - podobnie jak w całym kraju - został zahamowany w połowie XVII w. Było to następstwem całkowitego przejścia do gospodarki folwarczno-paruszczyźnianej, zniszczeń wojennych z okresu potopu i wojny północnej (por. s. 96) oraz wybuchających wtedy dość często zaraz.

Wsie zaczęły się wyludniać, zmniejszał się areał uprawny, część pól porosła lasami. Stopniowa poprawa wystąpiła dopiero w 2 połowie XVIII w. Podobne losy przechodziły również znajdujące się tutaj 2 miasta.

Dokumentów lokacyjnych podnoszących Kamion i Toporów do rangi miast nie znamy, mimo to miejski charakter tych miejscowości nie podlega dyskusji, chociaż były to ośrodki małe, nie wiele się różniące od większych wsi. O przekształceniu ich w miasta zadecydował przede wszystkim czynnik geograficzny - mianowicie położenie po obu brzegach Warty, w miejscu, w którym przekraczał ją ważny szlak komunikacyjny (R o s i n 1961, 1963).

Pierwsze wzmianki źródłowe potwierdzające miejski charakter Kamiona pochodzą z 1462, 1464, 1468 r. i wymieniają tutejszych mieszczan występujących przed sądami w Wieluniu, natomiast sama miejscowość jest nazwana miastem w 1484 r. Wiadomości te wyprzedza informacja z 1454 r. stwierdzająca istnienie tutaj komory celnej.

O rozwoju Kamiona do końca XV w. nie wiele wiemy, zachowały się z tego okresu jedynie wzmianki wymieniające szewca, kowala, młynarza i karcznię. Około 1520 r. są wspomniani zagrodnicy, wg rejestru z 1563 r. było tutaj 4 rzemieślników, a miasto płaciło 4 floreny i 24 grosze podatku zwanego szosem.

Obszerniejsze dane podaje dopiero lustracja z 1564 r. Było wtedy w Kamionie 11 mieszczan posiadających role i domy, 7 tylko domy (tzw. chałupników), w tym jeden trudnił się gospodarką rybną, oraz 2 nowo pobudowanych. Do wójta należało 20 zagonów. Przy młynie na Warcie znajdowała się piła. Cło od każdego wozu, niezależnie jakie wioził towary, wynosiło 9 denarów; jedynie od wozów z solą dawali po mierze soli do zamku wieluńskiego. Do 1569 r. nastąpiły pewne zmiany. Liczba chałupników zwiększyła się o jednego, natomiast 2 nowo pobudowanych opuściło miasto (Revisia... 1569). Lustracja z 1629 r. wymienia natomiast 13 chałupników, 2 karczmy, drugi młyn opustoszały, kuśnierza i kowala. Liczba mie-

szczan płacących czynsz z ról i domów nie zmienia się prawie w tym okresie, toteż stan zabudowy w poszczególnych latach kształtował się następująco: 1564 r. - 20 domów; 1569 r. - 19 domów, 1629 r. - 24. Dane te nie obejmują budynków, należących do wójta i młynarza, może pomijają również karczmarzy.

Występujący pod koniec 1 poł. XVII w. regres gospodarczy doprowadził do utraty praw miejskich przed 1651 r. (Rosin 1971); do tego doszły zniszczenia wojenne podczas najazdu szwedzkiego toteż w 1663 r. Kamion liczył zaledwie 15 domów, a prawie wyłącznym zajęciem mieszkańców stało się rolnictwo (G o l d b e r g 1960). W roku 1690 liczba domów wzrosła do 22, ale była to przejściowa poprawa, na początku XVIII w. wystąpiły jeszcze większe zniszczenia, nie znamy jednak dokładnie ich rozmiarów. Po ostatecznym przezwyciężeniu trudności gospodarczych w 2 połowie XVIII w. Kamion liczył w 1790 r. 55 domów, a wg danych z 1791 r. 182 mieszkańców.

Niezbyt jasno przedstawia się sprawa parafii kamienieckiej. Wzmianki pochodzące z okresu do końca XV w., a częściowo także z XVI w., określają ją jako samodzielną jednostkę. Łaski (1880-1881) natomiast i kilka innych źródeł z XVI w. - jako filię podległą Mierzycom. Należy wyjaśnić, iż zależność ta była następstwem połączenia dwóch odrębnych początkowo parafii i dopiero po tym fakcie miejscowy kościół przekształcił się w filialny. Był on dość bogato wyposażony w naczynia i szaty liturgiczne, miał dzwonnicę z 3 dzwonami. W roku 1583 mieszcianie Kamiona przekazali na utrzymanie tutejszej szkoły łąkę na wyspie położonej na rzece Warcie.

Wiadomości źródłowe o Toporowie są jeszcze skromniejsze. Według planu z 1 połowy XIX w., przechowywanego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (sygn. 187-5), miał on kształt wielodrożnicy położonej przy drogach: przez Wartę do Kamiona; do Kraszkowic; starym trakcie wieluńsko-działoszyńskim kierującym się od razu na północny-zachód do Rudy; nowym trakcie wieluńsko-działoszyńskim prowadzącym do Wielunia przez Mierzyce (G i l l y, oryginał 1793).

Pierwsza wzmianka potwierdzająca miejski charakter Toporowa pochodzi z 1464 r. i wymienia tutejszego mieszczanina; w 1490 r. miejscowość ta nazwana miastem, a jej stare miano, tj. Zdrzanie, posłużyło wtedy do oznaczenia kopca z fortalicją (Rosin 1961,

1963). Według podziału majątkowego z 1519 r. 11 mieszczan i wójt miało role, łąki i pola; rejestr natomiast z 1563 r. wymienia 2 rzemieślników i szos, który wynosił 4 floreny i 24 gr. Pod względem liczby rzemieślników zajmował Toporów razem z Praszką dwa ostatnie miejsca na 32 miasta ówczesnego woj. sieradzkiego wraz z ziemią wieluńską wymienione w tym rejestrze. Lepiej natomiast kształtowała się jego pozycja, jeżeli za podstawę porównania przyjmiemy szos. Na 35 miast wspomnianego rejestru, przy którym zaznaczono wysokość tegoż podatku, Toporów zajmował wraz z Działoszynem, Kamionem i Praszką 26-29 miejsce.

Toporów- podobnie jak Kamion- miał wójta, a zatem rządził się prawem niemieckim. Dowodem tego jest posiadanie również samorządu miejskiego. Stwierdza to zapiska z ksiąg grodzkich wieluńskich (inscr. ks. 18, k. 348), wymieniająca burmistrza i ławników toporowskich zeznających w sprawie torturowania chłopca z Łaszewa celem zmuszenia go do przyznania się, iż popełnił kradzież. O wzniesienie w XVII w. kościoła filialnego (*Słownik geograficzny...* 1883), należącego początkowo do parafii w Łaszewie, a później w Mierzycach, zapewne zadbała kapituła gnieźnieńska, która jedną część Toporowa nabyła już przed 1588 r., następną w 1718 r., a w 1724 r. pozostałą, skupiając w ten sposób całą miejscowość w swoim ręku (*Miasta...* 1967). Nie miał on jednak korzystnych warunków rozwoju, toteż jeszcze przed połową XVII w. zamienił się w wieś (R o s i n 1971), a jego mieszkańcy trudnili się wyłącznie rolnictwem. Według danych z 1790 r. liczył wówczas 26 domów, a w 1791 r. zamieszkiwało go 171 osób (G o l d b e r g 1960).

Ożywienie gospodarcze z 2 połowy XVIII w. objęło nie tylko dawne miasta, lecz cały obszar ZPK. Dokładniejszych badań na ten temat co prawda dotychczas nie przeprowadzono, potwierdza to jednak ogólny stan osadnictwa (por. s. 111-112). Pośród osiedli wymienionych po raz pierwszy na mapie Gilly'ego większość pochodzi właśnie z tego okresu. Znaczna część z nich to osady przemysłowe, przede wszystkim młyny. Gilly zaznacza je również anonimowo, tzn. bez nazw; np. nad Grabową i jej dopływami było ich aż pięć. Spośród miejscowości wywodzących się ze średniowiecza największe znaczenie osiągnęło wtedy Załęcze Wielkie, miało pod koniec XVIII w. 66 chałup (G o l d b e r g 1961).

Rozwój gospodarczo-społeczny w XIX-XX w. znalazł odbicie również w stosunkach własnościowych. Władze pruskie przeprowadziły

sekularyzację majątków kościelnych, toteż od końca XVIII w. do uwłaszczenia w 1864 r. przeważała tutaj zdecydowanie własność rządowa, składająca się nie tylko z dawnych wsi królewskich, lecz również większości osiedli poprzednio należących do kapituły gnieźnieńskiej. Według danych z 1822 r. (*Tabella...* 1827) w rękach prywatnych znajdowały się jedynie Bobrowniki, Kuźnice, Krzeczów, część Przywozu i Smolarze k. Szczepanów.

Do początku XX w. przybywały stale nowe osiedla, jednocześnie część starych o charakterze przemysłowym zanikała, pustoszała, traciła swoją samodzielność osadniczą. Najpomyślniej rozwijały się wsie istniejące od średniowiecza, natomiast spośród osiedli założonych później i przetrwałych do 2 połowy XIX w. silniejsze gospodarczo awansowały przekształcając się z pustkowi, osad itp. we wsie, przeważnie średniej wielkości, słabsze natomiast zachowywały swój charakter, a w 1973 r. otrzymały status części wsi. Przeprowadzona wówczas reforma nie zawsze uwzględniała jednak poziom zagospodarowania i zaludnienia, toteż wieś średniej wielkości Więcławki została częścią Krzeczowa a typowy przysiółek Madeły samodzielną wsią. Na drodze administracyjnej wyodrębniono wtedy Zamłynie, wcześniej zniesiono Jarzębie.

W XIX w. zmniejszyła się liczba młynów, jednocześnie w pozostałych polepszył się stan techniczny. Na miejsce kuźnictwa pojawia się już od początku lat 20. nowa gałąź wytwórczości - papiernictwo. Papiernia w Kuźnicach k. Kochlewa wyrabiała bibułę i tekturę, 2 papiernie w Krzeczowie papier do opakowania i bibułę (*Słownik geograficzny...* 1882). W okresie międzywojennym czynna była w Krzeczowie, przy drodze do Szczytów, cegielnia. Według danych z 1902 r. tylko jedna miejscowość na obszarze całego ZPK miała wtedy szkołę, mianowicie Niżankowice.

Uprawianie tutaj kuźnictwa, a także wyrób smoły, na co wskazują nazwy 3 wsi Smolarze, wpłynęło bardzo ujemnie na stan zalesienia. Według Gilly'ego i *Topograficznej karty Królestwa Polskiego* lasy znajdują się jedynie na północno-wschodnich i południowych rubieżach obszaru ZPK. Stan ten jednak stale się polepszał i w okresie międzywojennym zajmowały one całe zakole Warty oraz wschodnie i południowe pogranicze Parku (Pietrzak 1973, Olaczek 1986).

Opublikowane materiały statystyczne pozwalają pokazać stan zaludnienia i zabudowy wsi położonych na obszarze ZPK w 3 prze-

krojach. Wykaz z 1822 r. zawiera oddzielne dane dla każdej miejscowości, z 1921 r. część małych osad ujmuje łącznie z sąsiednimi wsiami, ale na podstawie innych informacji (por. źródło do tab. I) udało się wyodrębnić liczby dotyczące zabudowań. *Słownik geograficzny...* (1880-1900) wykazuje natomiast często po kilka wsi, jeżeli należały do jednego kompleksu majątkowego lub gromady, a niezależnie od tego dla niektórych z nich podaje odrębne informacje o ludności i domach; w tych przypadkach dane ogólne zostały odpowiednio pomniejszone.

Ogółem miejscowości położone na obszarze ZPK liczyły w 1822 r. 2617 mieszkańców i 391 domów, w 1921 r. odpowiednio 6106 i 933, liczba osób przypadających na jeden dom wynosiła w 1822 r. 6,79, a w 1921 r. 6,5. Dane zawarte w *Słowniku geograficznym...* (1880-1900) nie pozwalają na tego rodzaju obliczenia, ponieważ liczba ludności jest podana dla 34 osiedli, zabudowa natomiast dla 39, ponadto w ogóle brakuje informacji na ten temat przy następujących miejscowościach: Kamion, Kuźnica, Łyki, Łykowe, Prusaki i Więclawy; dla Grabowej, Kałuż i Polaków są one podane łącznie z Dietrznikami i innymi osiedlami znajdującymi się poza obszarem ZPK, podobnie jak Mokre i część Smolarzy wykazanych razem z Krzeczowem. Liczby 3149 i 505 (por. tab. I) są zatem niepełne i należy je podwyższyć o ok. 10%. Zgodnie z tą korektą można przyjąć, iż na przełomie 70. i 80. lat XIX w. mieszkało na obszarze ZPK przynajmniej 3500 osób, a zabudowa liczyła ok. 550 domów. Miejscowości natomiast wymienione łącznie z ośrodkiem zarządu itp. nie były zbyt duże, toteż przy Bobrownikach trzeba podane liczby najwyżej zmniejszyć o 15%, Załęczu Wielkim o 10%, Krzeczowie i Załęczu Małym o 5%.

Zależność pomiędzy stanem zaludnienia i zabudowy a wiekiem osiedli i ich charakterem osadniczym występuje zupełnie wyraźnie. Przewodzą wsie wywodzące się ze średniowiecza (Bobrowniki, Kamion, Lisowice, Toporów, Załęcze Małe i Załęcze Wielkie) liczące w 1822 r. od 238 do 387 mieszkańców i od 34 do 48 domów; ok. 1880 r. odpowiednio: mieszkańców od 316 do ok. 600 (Bobrowniki) i domów od 40 do ok. 70, a w 1921 r. mieszkańców od 258 do ok. 675 i domów od 48 do 107. Do początku XX w. dołączyły do tej grupy Kałuż, Krzeczów, Niżankowice i Przywóz; brak w niej natomiast Lisowic może być następstwem wydzielenia z tej wsi Lisowic-Kolonii. Większość pozostałych wsi i osad przemysłowych, zakładanych od

końca XVI w. wg typowych tutaj stosunków, można zaliczyć do średniej grupy; w 1921 r. liczyła ona od 41 do 201 mieszkańców i od 5 do 29 domów. Ostatnią grupę tworzyły: Cisowa leśniczówka, Jarkowizna, Kubery, Kuźnica, Łyki, Łykowe, Madeły, Polaki, Smolary k. Mokrego, Tasarze - miały po 1-2 domy, a zamieszkiwało je od 4 do 10 osób.

Wykaz opublikowany w 1925 r. zawiera także dane spisu powszechnego z 1921 r. dotyczące struktury wyznaniowej i narodowej. Na ogólną liczbę 6106 mieszkańców Parku - 84 było wyznania mojżeszowego, a 49 ewangelickiego, tj. 1,4% i 0,8%. Najwięcej przedstawicieli wyznania mojżeszowego mieszkało w Krzeczowie, bo aż 40, w Cisowej i Załęczu Wielkim po 13, w Przywozie 7, w Kałużach 5, w Załęczu Małym 4, w Kamionie 2. Ewangelików również było najwięcej w Krzeczowie - 30, w Bronikowie 17, w Krzeczowie folwarku 2. Osoby wyznania mojżeszowego mieszkające w Przywozie i Załęczu Małym podały, iż są narodowości żydowskiej.

5. PIŚMIENICTWO

- A b r a m e k, B. 1986. *Pradzieje osadnictwa na terenie Załęczańskiego Parku Krajobrazowego*. Acta Univ. Lodz., Folia sozol., 2: 69-89.
- B a d z i a k, K., K o z ł o w s k i, W. 1980. *Wyzwolenie ziemi łódzkiej. Styczeń 1945*. Wyd. Łódź., Łódź: 1-326.
- B a n d u r k a, M., 1974. *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa: 1-210.
- B a r s z c z e w s k a, A. 1971. *Nurty walki. Udział Łodzi i okręgu łódzkiego w ruchu narodowowyzwoleńczym. 1795-1864*. Wyd. Łódź., Łódź: 1-418.
- B o r t n o w s k i, W. 1969a. *Na tropach września. 1939*. Wyd. 2. Wyd. Łódź., Łódź: 1-222.
- B o r t n o w s k i, W. 1969b. *Ziemia łódzka w ogniu. 1 VIII - 6 XII 1914 rok*. Wyd. Łódź., Łódź: 1-202.
- B u c z e k, K. 1963. *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków: 1-120.
- C h m i e l o w s k a, A. 1975. *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.* Prace i Mater. Muzeum Archeol., Etnogr. w Łodzi, ser. archeol., 22: 331-371.

- Dziennik Urzędowy... 1954. Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Łodzi. 1954. Nr 11, poz. 39.
- Dziennik Urzędowy... 1978. Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Sieradzu. 1978. Nr 4, poz. 11.
- Gieysztor, A. 1954. *Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań*. Kwartalnik historyczny, 61, 1: 103-136.
- Gilly, D. 1793, 1802-1803. *Spezialkarte von Südpreußen*. Berlin. Oryginał skala 1:50 000, redukcja skala 1:115 000.
- Goldsberg, J. 1960. *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*. Wyd. ŁTN, Łódź: 1-231.
- Goldsberg, J. 1961. *Zarys gospodarczo-społeczny rozwoju ziemi wieluńskiej w XVI-XVIII w.* Prace i Mater. Muzeum Archeol., Etnogr. w Łodzi, ser. etnogr., 5: 5-24.
- Historia Polski*, 1974. Red. Ż. Kormanowa, W. Najdus, T. 3. Cz. 3. Instytut Historii PAN, Warszawa: 1-565.
- Iwanowski, W. 1961, *Wysiłek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej*. T. 1. Kampania wrześniowa 1939. Instytut Wyd. Pax, Warszawa: 1-656.
- Jaroszczak, Z. 1971. *Zmiany podziałów administracyjnych województwa łódzkiego w latach 1964-1970*. Region łódzki, Studia i Materiały, 1: 173-183.
- Kamińska, J. 1971. *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnoplemiennnej*. Prace i Mater. Muzeum Archeol., Etnogr. w Łodzi, ser. archeol., 18: 41-75.
- Karte des deutschen Reiches*, arkusz Wieluń, 1941. Skala 1:100 000.
- Kozłowski, W. 1971. *Wrzesień 1939 r. w województwie łódzkim*. W: *Województwo łódzkie. 1919-1969. Studia i Materiały*. Red. R. Rosin, Wyd. Oddział PTH w Łodzi, Łódź: 65-77.
- Krzemiński, T. 1986. *Paleogeograficzne tło rozwoju doliny w Załęczańskim Łuku Warty*. Acta Univ. Lodz., Folia sozol., 2: 149-178.
- Lustracje...* 1969. *Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich. 1628-1632*, 1969. Cz. 2. *Województwo sieradzkie*. Wyd. Z. Guldon. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków: I-X+1-228.
- Łaski, J. 1880-1881. *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*. T. 1-2. Wyd. J. Łukowski, Nakł. J. B. Langiego, Gniezno: I-XVI+1-719, I-LXXXVIII+1-556+1-122.
- Łódzki Dziennik... 1935. Łódzki Dziennik Wojewódzki. 1935. Nr 28, poz. 385.
- Mapa powiatu wieluńskiego, 1951. Wyd. Główny Urząd Pomiarów Kraju, skala 1:100 000.

- Miasta... 1967. *Miasta polskie w Tysiącleciu*, 1967, T. 2. Red. S. Pazyra, Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków: 1-703.
- O l a c z e k, R. 1986. *Ogólna charakterystyka przemian szaty roślinnej i krajobrazu Załęczańskiego Parku Krajobrazowego od końca XVIII wieku*. Acta Univ. Lodz., Folia sozol., 2: 203-224.
- O l s z e w i c z, B. 1921. *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*. Główn. Księg. Wojsk., Warszawa: 1-199.
- P i e t r z a k, A. 1973. *Zmiany zalesienia terytorium województwa łódzkiego od okresu porozbiorowego do czasów obecnych*. Region Łódzki. Studia i Materiały, 3: 41-60.
- P a d u s z y Ń s k a, M. 1980. *Informacja o zbrodniach hitlerowskich na obszarze Załęczańskiego Parku Krajobrazowego opracowana na podstawie akt Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi*, sygn. Ds. 76/67. Rękopis w posiadaniu autora.
- P f a u, F. T. v. 1772-1773. *Carte von Polen*. Skala 1:87 500.
- Polskie siły...* 1955. *Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej*, 1955. T. 1. Cz. 2. Wyd. Instytut Historyczny im. Generała Sikorskiego, Londyn: I-XXV+1-816.
- Przewodnik...* 1901-1902. *Przewodnik po Królestwie Polskim*, 1901-1902, T. 1-2. Oprac. A. Bobiński i J. M. Bazewicz. Druk. J. Ulasiewicz, Warszawa: 1-398, 1-374.
- Revisia... 1569. *Revisia albo lustracja województw Wielkiej Polski*, 1569. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, sygn. XLVI, 103d.
- R o s i n, R. 1961. *Ziemia wieluńska w XII-XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*. Rada Okręgu Łódzkiego Tow. Rozwoju Ziem Zach.: 1-316.
- R o s i n, R. 1963. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*. Red. K. B u c z e k, Instytut Historii PAN, Warszawa: 1-200.
- R o s i n, R. 1971. *Miasta regionu Łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*. Region Łódzki. Studia i Materiały, 1: 117-128.
- R o s i n, R. 1975. *Rozwój terytorialno-administracyjny dawnych ziem województwa Łódzkiego (X-XV w.)*. Prace i Mater. Muzeum Archeol., Etnogr. w Łodzi, ser. archeol., 22: 411-433.
- R o s i n, R. 1977. *Z dziejów poczty w Łódzkiem (Do połowy XX wieku)*. W: *Filatelistyka w Łódzkiem*. Red. R. R o s i n, Wyd. Okręg Łódzki Polskiego Związku Filatelistów, Łódź: 144-161.
- R o s i n, R. 1980. *Kształtowanie się terytorium administracyjnego do wybuchu II wojny światowej*. W: *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*. Red. W. P i o t r o w s k i, Wyd. Uniw. Łódzkiego, Łódź-Sieradz: 142-151.

- R o s i n, R. b.r.w. *Studia nad dziejami miast w Łęczyckiem, Sieradzkim i Wieluńskim*. Maszynopis w posiadaniu autora.
- Skorowidz... 1877. *Skorowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego, 1877*. T. 1-2. Oprac. I. Zinberg. Druk I. J. Ałapin, Warszawa: 1-426+1-2 nlb., 1-355+1-93.
- Skorowidz... 1925. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł. 1925*. T. 2. Województwo Łódzkie. Wyd. GUS, Warszawa.
- Skorowidz... 1933. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnym im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych, 1933*. Red. T. B y s t r z y c k i. Wyd. Książnicy Naukowej, Warszawa-Przemysł: 1-2085.
- Słownik geograficzny... 1880-1900. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. 1880-1900*. T. 1-15. Cz. 1. Red. B. C h l e b o w s k i i in. Druk Wiedza, Warszawa: 1-960, 1-927+1-XV, 1-960+I-IV, 1-963, 1-960, 1-960, 1-960, 1-960, 1-960, 1-960, 1-960, 1-960, 1-930+1-8, 1-640.
- Spis... 1967. *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej, 1967*. Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa: 1-1380+1-12 nlb.
- S z c z y g i e l s k i, W. 1969. *Dzieje ziemi wieluńskiej*. Wyd. Łódź., Łódź: 1-219.
- S z y m c z a k, J. 1976. *W sprawie tzw. buntu Łesza Czarnego z 1261 r.* Zesz. nauk. Uniw. Łódzkiego, ser. I, 4: 39-50.
- Tabella... 1827. *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażaniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona...* 1827. Cz. 1-2. Druk Łatkiewicza, Warszawa: 1-288, 1-339+1-4 nlb.
- Topograficzna karta... 1839. *Topograficzna karta Królestwa Polskiego, 1839*. Tzw. Mapa Kwatermistrzostwa. Skala 1:126 000.
- Urzędowe nazwy... 1975; 1974. *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych, 45. Powiat pajęczański. Województwo Łódzkie, 1975; 52. Powiat wieluński. Województwo Łódzkie, 1974*. Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, Warszawa: 1-43, 1-69.
- Wieluń, arkusz, 1935. Wyd. WIG, Skala 1:100 000.
- Wizytacje... 1920. *Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku, 1920*. Wyd. B. Ulanowski. Nakł. PAU, Kraków: I-LIX, 1-862.

Wróblewski, W. 1919. *Mapa powiatu wieluńskiego*. Wyd. Wydzał Drogowy w Wieluniu. Rkps hektagrafowany. Skala 1:100 000.

6. SUMMARY

The area of the Załęcze Nature Park from the 13th century till 1975 was administratively linked with the city of Wieluń, and only its eastern peripheries belonged to the administrative districts of Radomsko or Pajęczno for some time. The region of Wieluń was under Prussian rule between 1793 and 1806, becoming next a part of the Grand Duchy of Warsaw, and of the Kingdom of Poland from 1815. During the Second World War the Załęcze Nature Park Area belonged to the so-called Warta Province. In September 1939 there were fought battles here between the Polish and the German troops, and in January 1945 between the Russian and the German troops. During the nazi occupation both the population and housing resources suffered considerable losses.

The local natural conditions and a considerable distance separating this area from major urban centres did not promote development of the settlement system and economic activity here, and that is why the region did not obtain any bigger economic significance. In the Middle Ages only 7 settlements were established here with two of them being equipped with civic rights in the mid 15th century. They were Kamion and Toporów, situated on the Warta River on the way from Radomsko to Wieluń, which between the 13th and 14th centuries became a part of a very important commercial trail linking Southern Russia with Silesia. However, already in the 17th century this trail began to lose its importance in favour of another trail crossing Krzeczów.

A general economic recession of the country caused that also Kamion and Toporów lost their civic rights in the mid 17th century, which was accompanied by economic deterioration of other settlements in this region. A certain improvement could be noted since the second half of the 18th century. The villages established after that time continued to be relatively small taking their origins, for the most part, from mills, forges, the 19th century paper-mills, or from landed estates, settlements or hamlets. All in all there existed over 50 settlement units in this area but majority of them disappeared without leaving any traces in sources at all or just their field-names.

Doc. dr Ryszard Rosin
Zakład Nauk Pomocniczych Historii
Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego
ul. Buczka 27a, 90-219 Łódź

Wpłynęło do Redakcji
"Folia sozologica"
11.03.1982